

Шадкам З.¹, Токенова А.Т.²

¹филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaida.68@gmail.com
²1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

**ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІНДЕ
КЕЙБІР ЕМДІК ӨСІМДІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ**

Қазақ даласындағы өсімдіктердің биологиялық құрылымы мен қасиеттерін орыс мамандары өткен ғасырлардан бастап зерттеген болса да, Қазақ халқының өсімдіктер мен шөптерге берген атауларының ұлттық, тілдік, тарихи, әдеби жағынан зерттеулері ақсап жатыр деп айтуға болады. Әр елдің ономастикасы, топонимикасы сол елдің наным-сенімі, арман-мақсаты, қуанышы мен қайғысын, қасіреті мен сағыныш сезімдерін көрсетеді және осыларды келешек ұрпаққа, басқа өзге кісілерге жеткізеді. Өсімдіктердің адам баласының өмір тіршілігінде орны маңызды, сондықтан да көптеген елдерде өсімдік атаулары жәй сөздермен емес, бір жағдайға, оқиғаға, өсімдіктің дәрілік-емдік қасиетіне, табиғаттың құбылыстарына немесе адам баласының жан-дүниесіне байланысты берілген. Оны өсімдік атауларына қатысты туған әр түрлі әңгіме-аңыздардан байқауға болады. Мақалада Қазақ және Түрік тілі мен мәдениетінде өсімдік атаулары, оның ішінде емдік қасиеті бар өсімдіктердің қолданылуын, олар туралы халық арасында айтылатын аңыз-әпсаналарын, ұқсас және ұқсас емес жақтарын талдап көрсетуге тырысамыз.

Түйін сөздер: өсімдік атаулары, емдік өсімдіктер, қазақ-түрік мәдениеті.

Shadkam Z.¹, Tokenova A.T.²

¹Candidate of philological sciences, docent, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com
²1st year MA student, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

Scope of application of some medicinal plants in the Kazakh-Turkish language and culture

While the biological structures and properties of plants in the Kazakh steppe have been studied by Russian specialists since the last century, it can be said that the national, linguistic, historical, literary studies of the names of the Kazakh people for plants and herbs have decreased. Onomastics, toponymy of each country, demonstrates beliefs, dreams, joy and grief, suffering and grief, and passes them on to the next generation, other people. Plants play an important role in people's lives; therefore, in many countries, plant names are not given by word of mouth, but on one occasion, an event, the medicinal properties of plants, natural phenomena, or a human soul. This may be due to legends about the names of plants. In our article we will try to analyze the use of plant names in the Kazakh and Turkish languages and culture, including the use of plants with healing properties, human legends, as well as similar and not similar features.

Key words: plant names, medicinal plants, Kazakh-Turkish culture.

Шадкам З.¹, Токенова А.Т.²

¹к.филол.н., доцент факультета востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com
²магистрант 1-го года обучения, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

Область применения некоторых лечебных растений в казахско-турецком языке и культуре

В то время как биологические структуры и свойства растений в казахской степи изучались русскими специалистами с прошлого века, можно сказать, что национальные, языковые, исто-

рические, литературные исследования названий казахского народа для растений и трав уменьшились. Ономастика, топонимика каждой страны демонстрирует убеждения, мечты, радость и скорбь, страдания и скорбь и передает их будущему поколению, другим людям. Растения играют важную роль в жизни людей, поэтому во многих странах названия растений передаются не из уст в уста, а по случаю, событию, лекарственным свойствам растений, явлениям природы. Это может быть связано с легендами о названиях растений. В статье авторы попытаются проанализировать использование названий растений в казахском и турецком языках и культуре, включая использование растений с целебными свойствами, легенды людей, а также схожие и несхожие черты.

Ключевые слова: названия растений, лечебные растения, казахско-турецкая культура.

Кіріспе

Адам өмірінде өсімдіктердің алатын орны ерекше. Оны ерте кезден-ақ адамдар азық ретінде, ем, дәрі-дәрмек ретінде қолданған. Тіпті, адамның өмірі де өсімдіктерге тәуелді. Себебі, өсімдіктер болмаса, оттегі де болмас еді. Ал, оттегісіз бүкіл тірі организмдердің барлығы өз тіршілігін тоқтатар еді. Адамдардың, жан-жануарлардың барлығы дерлік өсімдіктерді тіршіліктеріне тірек етуде. Жер бетінде өсімдіктердің түрлері өте көп. Б. Қалиевтың тұжырымдауынша олардың 500 мың түрі кездеседі. Сол 500 мың өсімдіктің 220 мыңы суда өссе, 20 мыңы қолдан өсірілген. Соның 6000-ға жуығы Қазақстан аумағында өседі екен. 760-ы (яғни 12.6 пайызы) тек қана Қазақстанда кездесетін эндемик (емдік) өсімдіктер (Қалиев, 1988: 4).

Ал Түркия аумағында өсімдіктің 9000-нан астам түрі кездеседі, олардың атауының 3000-ы түрік тілінде аталған болса, 1300-і латын тілінен енген қалғандары басқа тілден енген атаулар. Алғаш рет түрік тіліндегі өсімдік атаулары туралы мәліметті Махмұт Қашқаридың ХІ ғасырда жазған еңбегі “Диуани лұғат ат-түрктен” кездестіреміз (Вайтов, 1997: 6).

Өсімдіктердің атауы ұлттың дүниетанымының, сезімінің, арманының көрінісі. Халықтың қиялын, тілінің байлығын, оның табиғатқа деген көзқарасын және өмірді қалай қабылдайтындығын көрсетеді. Өсімдіктердің адам өмірінде алатын орнының маңыздылығын өсімдік атауларының бай терминдеріне қарап аңғаруға болады. Өсімдік атауларының дәлме дәл келуі, тура сипатталуы адамдарды таңқалдырмай қоймайды. Олар туралы қазақтың біршама ақын-жазушылары өздерінің еңбектерінде сөз еткен. Мысалы, І. Жансүгіров, К. Әзірбаев, С. Мұсабеков сынды ақын-жазушылардың өлең жолдарынан кездестіре аламыз. І. Жансүгіровтің “*Жер түгі*” атты өлеңінде 90 түрлі өсімдік пен ағаштың аты көрсетілген:

Тауқонақ, шәйшөп, маңқа, құлынембес,
Сүттіген, еңлік мүйіз, киізқиқ.
Ақшалғын, көкемарал, бетеге, раң,
Жапырақтеңге, бұйра, қисық, иық.
Балдырған, у қорғасын, атқұлақты,
Елік жүр сонысында соны қиып.
Желкеуір, бәрпі, шырыш, шытыр,
Сауыны биеемшектің кеп тұр иіп...

Өсімдіктер туралы түріктер де көптеген зерттеулер жүргізген. Түріктің жазушысы Саид Фаиктың: “Өсімдік пен балық аттарын білмеген, тарихты жаза алмас”, – деген сөзі бар. Бұл сөз арқылы ол өсімдіктердің адам өміріндегі алатын орнының маңыздылығын көрсетеді. Өсімдік атауларының көптігі екі өлкенің де алуан түрлі өсімдіктерге толы екендігінің дәлелі.

Қазақстан аумағындағы өсімдіктерді зерттеу жұмыстары ХІХ ғасырдан бастау алған. Қазақстандағы өсімдіктеді алғаш зерттеген Б.А. Федченко, И.В. Ларин, Н.И. Анненков, Н.И. Рубцов, В.В. Радлов, Н.В. Павловтың және т.б. орыс ботаниктерін атап өтуге болады. Кейіннен отандық ғалымдар да бұл тақырыпта зерттеулер жүргізе бастаған. Олар: С. Арыстанғалиев, Е. Рамазанов, Т. Мұсақұлов, Б. Қалиев сынды ғалымдар. Қазіргі таңда осылардың ішінде Қазақстан өсімдіктері туралы кеңінен мәлімет беретін Б. Қалиевтың “Қазақ тіліндегі өсімдіктер атаулары”, “Өсімдік атауларының орысша-қазақша сөздігі” сияқты еңбектерін атап айтуға болады. Осымен қатар Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен де Қазақстан аумағындағы өсімдіктер туралы мәліметтер кездестіруге болады. Шоқан сипаттап жазған өсімдік атауларын С. Арзымбетовтің өсімдіктер сөздігінен көруге болады.

Түркия аумағындағы өсімдіктер туралы алғашқы кітап Османлы кезеңінде 1390 жылы жазылған Исхак Бин Мурадтың “*Edviye-i Müfrefe*” атты еңбегі. Бұл еңбекте қолданылған өсімдік атаулары Анадолыда әлі де қолданыста. Одан кейін 1839 жылы ашылған әскери-медициналық университеттің Салих Эфенди, Мех-

мед Али Паша, Эсад Шерефеддин сияқты профессорлары француз тіліндегі өсімдік атауларын аударған және түрікше өсімдік атауларының сөздігін жасаған және осымен қатар П.Э. Буассьенің “Flora orientalis”, П.Х. Дейвистің “Flora of Turkey” еңбектерін көрсетуге болады. Түркиядағы өсімдіктер атауының дереккөзі “Derleme sözlüğü” атты еңбекті атап өтуіміз жөн (Baytop, 1997: 6-7).

Жоғарыда айтылғандай өсімдіктердің адам өмірінде маңызды орны бар. Осылардың ішіндегі емдік қасиеті бар өсімдіктердің қазақ және түрік тіліндегі атаулары мен салт-дәстүріндегі қолдану аясын, ерекшеліктерін салыстырмалы түрде мысалдармен көрсетуге тырысамыз.

Негізгі бөлім

Құндылықтарды бағдарлау теориясы (theory of value orientation) адамның қызметінің негізгі принциптерін анықтау арқылы олардың мінез-құлқын түсінуге бағытталған. Клакхон мен Стродбек «құндылық бағдарларын» зерттегенде барлық өркениеттер төмендегі сұрақтарға жауап беруі керек деді. Олар: адам қиын мәселелерді шешуі керек, оны шешудің көптеген жолдары бар, әр өркениет мүшелері сол нақты шешімдерді өздерінің пайдасына қарай шешуге тырысады. Құндылықтарды бағдарлау теориясына (theory of value orientation) сәйкес, адамзаттың ортақ проблемаларын шешу үшін барлық өркениеттердің жауап беруі тиіс негізгі мәселелері: адам мен табиғат арасындағы, табиғат пен уақыт, адам баласының іс-қимылы және басқалармен қарым-қатынастарын бағдарлауға арналған сұрақтар болып табылады (Клакхон мен Стродбек, 1961: 4).

Аскер Картары өзінің “Farklılıklarla Yaşamak” деген еңбегінде Клакхон мен Стродбектің адамдар мен табиғаттың арасындағы байланыс туралы тұжырымдамаларын айтып өтеді. Клакхон мен Стродбектің айтуынша адамдар мен табиғат арасындағы қабылдауды үшке бөледі. Олар: “табиғаттың күшін қабылдау”, “табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру” және “табиғатқа үстемдік ету”.

Табиғаттың күшін қабыл ету дегенді АҚШ-тың оңтүстігіндегі Испаннан шыққан америкалықтардың мәдениеті арқылы түсіндіреді. Олардың мәдениеті бойынша табиғаттан берілген апаттарға, зарарларға ешнәрсе жасамай сол қалпында қабылдау. Олар оны “тағдыр” немесе “маңдайға жазылғаны” деп қабылдайды.

Табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру дегенді Қытай мен Жапон мәдениетіне сүйеніп түсіндіреді. Олар адамның өмірі мен табиғаты,

табиғаттан тыс күштер арасында шек жоқ деп сенеді.

Табиғатқа үстемдік ету деген табиғаттың адамзат баласына бергендеріне иелік етіп, соларды тұтыну. Яғни, өз қажеттіліктеріне қолданып, игеру. Су құбырлары мен бөгеттерін салу, энергия өндірісі, тауларда тунельдер қазу және дәрі-дәрмектермен және медициналық құралдармен ауруларды емдеу – адамның табиғатты үстемдік ету саласындағы жетістіктерінің үлгісі (Kartarı, 2006: 103-105).

Төмендегі материалдарға қарап, жалпы түркі халқы, әсіресе қазақтар мен түріктерді “табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру” деген топқа жатқызуға болады деп ойлаймыз.

Негізінен, адамзат баласы ерте заманнан-ақ неше түрлі шөптерді жейтін азық, астық, тамақтан басқа дәрі ретінде де емдік шараларға қолданған. Қытай дәрігерлері “адам денесінің қуаты – өсімдіктің шырынында” деген тұжырымдама жасаған. Адам ауруларының болсын, мал ауруларын болсын барлығын осы дәрілік шөптердің көмегімен алдын алып отырған екен. Бұл қазіргі кезге дейін сақталып қалған. Қоғамның, техниканың дамуына байланысты сол өсімдіктерден алуан түрлі дәрі-дәрмектер, шәрбаттар өндірілуде. Көбінесе емдік өсімдіктер ретінде жабайы өсімдіктер танылған. Тіпті, қазіргі таңдағы ең таңдаулы дәрілердің өзі жабайы өсімдіктерден жасалған деген мәліметтер бар. Тек қана адамдарды ғана емес, сонымен қатар малдарды да емдеуге арналған өсімдіктер табиғаттың адамзат баласына берген үлкен бір қазынасы іспеттес. Дәрілік өсімдіктер туралы медицинаның атасы Ибн Сина: “Дәрігерде үш қару бар. Олар жылы сөз, өсімдік және пышақ”, – деп емдік шөптердің маңызын айқындап кеткен.

Емдік шөптер білгенге – ем, білмегенге – у. Қазақтар ерте заманнан-ақ дәрілік өсімдіктерді ажырата білген. Оларды қай мезгілде жинап, қалай қолдану керек екендігіне аса көп мән берген. Олар өсімдіктерден дәріні кептіріп, одан шәй, қайнатынды, ұнтақ, тұнба алу арқылы жасаған. Қазіргі таңда Қазақстан аумағында 500-ге жуық дәрілік өсімдік кездеседі. Мысалы: адыраспан, дермене, жалбыз, жолжелкен, ит-мұрын, шырғанақ, қалақай, алоэ, арша, жусан, көкшегүл, аюқұлақ, қызылмия, қымыздық және т.б. көптеген түрлері. Осыған байланысты қазақтарда: “дәрі – шөптен шығады, дана – көптен шығады”, – деген сөз бар. Біздің қазақтардың арасында да емшілікпен танылған емшілер көп болған. Соның бірі Абайдың әкесі Құнанбай

қатты сырқаттанғанда емші Ырғызбай оны дәрілік өсімдіктермен емдеп алғаны бірден бір дәлел. Көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан қазақтар өсімдіктердің пайдалы жақтарын да зиянды жақтарын да тамаша білген. Сонымен қатар Қазақстанның батыс өңірінде жабайы өсетін өсімдіктер көп кездеседі. Оны орыстың ботанигі Н.И. Рубцов: “Дикорастущие лекарственные технические и пищевые растения Западного Казахстана” деген еңбегінде көрсеткен. Ол кітаптан мыңжапырақ (тысячелистник), жантақ (верблюжья колочка), дәрілік алтей (алтей лекарственный), ащы жусан (полынь горькая), сасықмеңдуана (дурман), каспий сасыры (феруля каспийская), мия (солодка), құлмақ (хмель), итшомырт (крушина слабительная), бүршікгүл (кровохлебка) деген сияқты көптеген дәрілік өсімдіктерге жеке-жеке тоқталып, қай аймақта өсетінін, қандай түрге жататынына толықтай анықтама берген. Өсімдіктер атауы латын және орыс тілінде берілгендіктен Б. Қалиевтың “Өсімдіктер атауларының орысша-қазақша сөздігіне” жүгіндік.

Қазақтар шырғанақтан май алып, оны жараны, күйген жерді емдеуге пайдаланса, итмұрынды қайнатып, тұнбасын иммунитетті көтеру үшін пайдаланған. Қалақайдың тұнбасын қан тоқтату үшін, ал женшеннің тамырын қан қысымын реттеу үшін, нерв жүйесін қалпына келтіру мақсатында пайдаланған. Түріктер де итмұрын (kuşburnu), даршын (taçın) сияқты өсімдіктерді емдік шараларға пайдаланған. Олар даршынды жүректің жұмысын жақсартуға, жұқпалы бактериялардан арылуға қолданған. Ал, итмұрынды асқыну кезінде, тыныс алу мүшелері бітелген кезде, холестериннің деңгейі көбейген кезде және қант диабетіне, т.б. ем ретінде пайдаланады.

Әсіресе Қазақстанның батыс аймағы емдік шөптерге толы. Ол өңірдің халқы “шүкір” деген шөпті көптеген ауру түрлерін емдеу үшін пайдаланады екен. Шүкір – үлкен жапырақты шөп. Жергілікті тұрғындар шүкір шөбі күйген жерді қалпына келтіруге таптырмас ем екенін айтады. Тіпті, ауылдарында болған бірнеше оқиғаларды мысал келтіріп, дәрігерлер емдей алмаған күйіктің орнын осы шүкір шөбі бірнеше күнде емдегендігін сөз етеді. Шүкір шөбінің тамырын ұнтақтап, жараға себу арқылы емдейді. Одан бөлек асқазан ауруынан қан құсқан кезде, асқазан қабынуына да таптырмас ем. Қазақтар шүкір шөбіне адыраспанды, итмұрынды қосып қайнатып, бие сүтін қосып өнештің қабынуына ем ретінде ішкен (Kemal, 2013: 10).

Бүгінгі таңда Түркияда да мындаған өсімдіктердің түрлері бар. Түріктерде өсімдіктердің саны соншалықты көп болғандықтан оларды зерттеу мәселесі осы күнге дейін жалғасын табуда. Түріктер өздерінің қоғамдық өмірінде маңызды орын алатын өсімдіктерге атау бергенде; олардың сыртқы түрін, олардың келбетін, ерекшелігін және т.б. сол сияқты түрлі аспектілерін ескере отырып сәйкесінше атаған.

Түріктер өсімдіктердің жапырағын, тамырын, тұқымын, қабығын және өсімдіктің тек жердің жоғарғы қабатында өскен бөлігін емдік мақсатта қолданған. Атап айтатын болсақ сәлбен (adaçayı), жебір, жебіршөп (kekik), жалбыз (pane), субидайық (kapanyaotu), түймедақ гүлі (raparuta çiçeği), итмұрын (kuşburnu), аюқұлақ (sığırkuşuğu çiçeği) және тағы да сол сияқты көптеген өсімдіктер. Тіпті түріктердің тіршіліктерінде, салт-дәстүріндегі өсімдіктердің маңызды орны бар екенін олар туралы мынандай аңыздардан аңғаруға болады:

Өмірлік гүл (altınsuyu çiçeği). Алтын оты, бұл іш катуды емдеуге арналған медициналық шөп. Оны басқаша “өлмес гүл” деп те атайды. Бұл өсімдікке ат өзі сары болғандықтан солай аталған. Ол туралы Диярбакырда бір әпсана бар:

“Таудың жоғарғы жағында өсетін өмірлік гүл (altınsuyu çiçeği) деп аталатын бір өсімдік болыпты. Бұл гүл өте құнды болып саналады екен. Себебі, ол – алтын. Бірақ, басқа гүлдерден ешқандай айырмашылығы болмағандықтан оны табу өте қиын екен. Алайда, барлығы осы гүлді тауып, бай болып кетуді мақсат етеді екен.

Бірақ, алтынсуы гүлі тек қана айсыз түндерде, аспан қап-қара болып, найзағай жарқылдағанда ғана өзін көрсетеді екен. Себебі, найзағай мен желдің және басқа да жанындағы өсімдіктердің әсерінен бұл гүлден бір ұшқын, бір жарқыл шығады екен.

Осы күнге дейін бұл гүлді ешкім таппаған, бірақ, сонда да іздеуден бас тартпаған” (Yavuz, 2007: 379).

Тікенқабық (kenger). Тікенқабықтың тікені және де сағызы шипалы болып саналады. Өсімдікті кесіп, ішінен шыққан сүтті кептіріп, одан сағыз жасайды. Сол ем ретінде пайдаланатын сағыз 1 ай бойы шайнаса да бұзылмайды екен. Негізінен, кеңгір тіс ауруына, құлақ ауруына, асқазан ауруына, іштің кебуіне, өт толған кезде және қан қысымы көтерілген кезде пайдаланады. Кеңгірдің (тікенқабық) мифтік шығу тегі туралы ақпарат болмағанымен, халық арасында ол туралы әпсаналар, мақал, идиома, халық әндерінде жиі айтылады. Мысалы, төмендегі өлең

жолдары кедейлік символы болған кеңгір өсімдігі жайлы:

Gülüm seni alır dağa kaçarım
Kahve bulamazsam kenger içerim
Dağlar seni delik delik delerim
Kalbur alır toprağımı elerim
Kahve bulamazsam kenger içerim(Döş, 2011: 5).

Сүйіктім сені тауға алып қашармын
Кофе таба алмасам кеңгір ішермін
Тауларды жарып өтіп кетермін...

1-сурет – Адыраспан.

2-сурет – Адыраспанның тұқымы.

Адыраспан – ауруларды емдеуге қолданылатын, емдік қасиеті күшті, көпжылдық шөптесін өсімдік. Түйе табандар тұқымдасына жататын көбінесе шөл, шөлейт, сортаң жерлерде өсетін ақ, сары түсті көпжылдық өсімдік (Уәли т.б., 2013: 32).

Адыраспан – тек жылы, ыстық өлкелерде өсетін дәрілік әрі киелі өсімдік. Шығыс елдерінде адыраспанды әртүрлі атпен атайды: исирик, испанд, адраспан, хармал. Ертеректегі аты “реганон” грек тілінен аударғанда “өсімдік” деген мағынаны береді екен. Негізінен, адыраспан тек қана түріктер мен қазақтар үшін ғана емес, басқа да көптеген шығыстың елдері үшін киелі өсімдік болып табылады. Б. Қалиев өзінің кітабында адыраспанның аудармасын “гармала” деп берген екен. Басқаша орыстар оны могоильник десе, әзірбайжандар – юзерлик, грузиндер – мариам сакмела, армяндар – спанд, ирандар – хазар аспанд деп атайды екен. Иран тілінен аударғанда ол сөз “мың ауруға ем” деген мағынаны береді екен. Түріктер адыраспанды “nazarlık otu” немесе “üzerlik otu” деп атайды.

Ежелгі Иран мәдениетінде және тілінде осы өсімдік “еспанд, спанд” деп аталған және діни дұғаларда, ритуалдарда қолданылған. Парсы түсіндірме сөздігінде адыраспан туралы: “тіл-

көзден аластау үшін отқа салып қолданылатын хош иісті кара дәндері бар шөп”, – деген түсініктеме береді (Анвар, 1381: 143). Қазіргі Иран халқының күнделікті өмірінде осы әдет сақталып қалған. Оларда отқа адыраспан дәндерін салып, тіл-көзден сақтау үшін ғана емес, сонымен қатар көптен күткен қадірлі қонақты қарсы алғанда да адыраспанды түтетіп қарсы алатын дәстүр бар (Масури, т.б. 1396: 189 – 208).

Адыраспан туралы ең алғашқы мәліметтер б.з.б VII-V ғ. “Авестада” кездеседі. Дәл сол кезде адыраспанның түтінімен сырқаттанған адамдарды емдеген. Тазартатын қасиетін таныған халық оны храм, шіркеулерге және зиярат басына іліп қойған. Бұл шөпті Ибн Сина суық тию, тері аурулары, көз, буын ауруларын емдеуге пайдаланған (<https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/>).

Қазақ халқы адыраспанды ерекше қадірлеген. Қазақтар, адыраспан үйді бәле-жаладан, ауру-сырқаттан, тіл-көзден сақтайды деп кіреберіске іліп қояды. Үйді жын-шайтандардан тазартады деген сеніммен оны кереге басына іледі. Қазақтар оны ерекше құрметтегені соншалық жұлдардың алдында Аллаға құлшылық етіп, дәрет алып, иіліп сәлем беріп:

Ассалаумәләйкум, адыраспан,
Бізді сізге жіберді Омар, Оспан.
Кеселге жеті түрлі ем болсын деп,
Әкім Лұқпан пірлері ақыл қосқан, –

деп артынан құран оқып, тек ер адамдарға ғана жүлғызған екен (Әлімбаев т.б., 2011: 64-65).

Қазақстанда адыраспанның бір ғана түрі – ақ адыраспан өседі. Шөптің киелілігін аңғарған қазақтар үйде сырқат адам болса үйді адыраспанның түтінімен аластаған. Үйге жаңа босанған сәби келсе, үйді түгелімен аластап, баланың жататын бесігін де адыраспанмен аластаған. Бұның астарында баланы тіл-көзден сақтайды, үйдегі зиянды заттардан арылтады деген наным бар. Үйдің мүшелері тұмау болып ауырса, үйді инфекциядан тазарту, яғни залалсыздандыру мақсатында адыраспанмен аластаған және адыраспанға тұз қосып, сырқат адамды аластаған. Ол адыраспанның магиялық қасиетіне сенген дегенді білдіреді. Осыған орай қазақтарда: “*Адырасан, адыраспан шыққан жерді, сірә, баспан*” деп келетін тіркес бар. Бұрындары ауылдағы әжелер текемет тоқығанда көз тимесін деп адыраспанмен аластаған екен. Бұл дәстүрлер әлі күнге дейін кеңінен қолданылады. Мал індеті шыққан кезде түрлі шаралар жасалған соң арша, адыраспан сияқты өсімдіктерді тұтатып қораны да аластаған (Әлімбаев т.б., 2011: 149).

Адыраспан түтету – жын-шайтан, пәле-жала, ауру-сырқауды, тіл-көзді қуамын деген наным-сеніммен қураған адыраспан бұтақтарын жағып, үйдің т.б. сыртын айналдыра түтету, аластау (Уәли т.б., 2013: 32).

Сонымен қатар адыраспан – улы өсімдік. Адамдар оны емдік мақсатта қолданғанымен, ол малдар үшін улы болып табылады. Жайылымдағы сиыр немесе жылқы көп жеп қойса, тынысы тарылып, улануы мүмкін. Алайда, осыған қарамастан, дәстүрлі түсінікке жүгінсек, адыраспан ең алдымен емдік шөп. Көшпелі қазақ халқы ертеректе кесірткенің осы адыраспанға аунап ауруынан арылатынын байқаған және малдарда қотыр ауруы пайда болса, оларды осы адыраспанды қайнатып соның суымен жуындырған екен. Сондай-ақ Түріктерде Хазрет Али осы шөппен өзінің атын тамақтандырған деген сенім бар (Арғынбаев, 1963: 19-20).

Кезінде Ибн Сина оны сегізкөз жүйкесінің қабынуы кезінде болатын шаншуларды басу үшін пайдаланған. Адыраспан ем болатын аурулар:

Ревматизм ауруы
Ұмытшақтық (склероз) ауруы

Буын ауруы
Аяқ-қолдың қақсауы
Тері аурулары
Тіс ауруы
Демікпе (астма)
Асқазан ауруы және т.б.

Қазақтар адыраспанды аяқ-қол қақсағанда, буын сырқырағанда ем ретінде пайдаланады. Адыраспанды қайнатып, сол сумен ауырған жерді булаған. Ал, буын сырқырағанда сабағын кесіп алып, ауырған жерге таңып қояды. Радикулит, склероз ауруларын да осы шөптің қайнатындысын ішу арқылы емдеуге болады екен. Тіс ауруына да таптырмас ем болып табылады. Тіс ауырған кезде адыраспанның шөбімен ыстайды. Бұдан бөлек, адыраспаннан ванна қабылдау арқылы ревматизм және де неше түрлі тері ауруларын, сонымен қатар астмаға шалдыққандар темекінің ішіне адыраспанды қосып шеккен екен.

Қазіргі таңда Қазақстан флорасындағы өсімдіктер құрамын зерттеп, олардан дәрілер шығару ісі белең алуда. Орталық Қазақстан территориясында өсетін кәдімгі адыраспанның химиялық құрамын алғаш рет зерттеп бірнеше дәрілік, химиялық заттар, яғни алкалоидтар бөліп шығарған екен.

Түріктер үшін де адыраспан – жұмбақ өсімдік. Түркияның Орталық және Оңтүстік-Шығыс Анадолы аймақтарында өсіріледі. “*Üzerlik otu*” түріктерде сиқырға және көзге қарсы қолданылады. Сондықтан түріктер оны тілден, көзден қорғайды деп сеніп, оны “*nazarlık otu*” дейді. Шипалы өсімдіктер тұқымдастығына жататын адыраспанның өте қызық қасиеттері бар. Түрік өлкесінің Орта Анадолы аймағында өсетін адыраспанды археологтар ескі елді мекеннің қалдықтарынан тауып алған. Түрік халқы да қазақтар сияқты адыраспанды жаман көзден сақтануға, сиқырдан – дуадан қорғану үшін жағып, түтінін қолданған. Ежелгі қоғамдарда, әсіресе шамаң дініне жататындар, бұл өсімдікті рухани тазарту үшін қолданған. Адыраспанның тұқымдарын, яғни басындағы бүршіктерін пайдаланған. Тұқымның құрамына А дәрумені мен С дәрумені, сондай-ақ алколит пен маймен боялған бояғыш кіреді. Түріктер ерте заманнан-ақ адыраспанды бояғыш зат ретінде де қолданған. Жүн мен қолөнерде қолдананылатын түрлі жіптерді бояу үшін адыраспанды көп мәрте қайнатып, қызылкүрең түсті бояу алады. Ол бояумен ұлттық бас киімдері – фесканы бояған.

Адыраспан шөбі туралы түріктерде бір хикая бар. Бұл шөпті қолдануды пайғамбардың өзі ұсынған дейді. Абу Ханифа әд-Диневери: “бұл

дәрі ретінде қолданылатын шөп пайғамбардың хадистерінде де айтылған. “Üzerlik otu” деп аталған. Халық арасында да солай айтылады”. Адыраспан туралы пайғамбардың: “қиын жағдай болғанда, сендер сабыр және адыраспанда (üzerlik otunda) қандай шипа бар екенін білесіңдер ме?” деген сөзі бар.

Түріктер адыраспанды:

Тыныс тарылып, жүрек соғысы жиілегенде;

Паркинсон ауруына қарсы ем;

Маусымдық аллергия кезінде;

Бала емізетін әйелдер емшек сүтін жұмсарту үшін;

Ми мен жүйке ауруларына;

Бұл шылым шегетіндерде жиі кездесетін қақырық мәселесіне қарсы әсіресе тиімді. Қыста суық тамақ инфекциясына қарсы тиімді қолданылады;

Асқазан ауруларын, астан кейін тамақ қорыту мәселелеріне;

Көздің аллергиясы мен көздің қызаруын жеңілдету үшін;

Эпилепсия, склероз және экземаны және т.б. көптеген ауру түрлерін емдеуге қолданады (Şevki, 1957: 42).

Олар адыраспанның тұқымын кептіріп, одан шай жасаған. Адыраспан тұқымын тұтынудың ең жақсы жолы – осы шайды ішу. Немесе оны қуырып, балмен араластырып бірнеше ауруларға шипа ретінде пайдаланған. Жөтелген кезде тыныс алу қиындаған кезде оны зығыр мен балмен араластырып қабылдаған. Укроппен қосып қайнатып көз ауруларын емдеген. 1 уыс адыраспанның тұқымын 7.5 келі жүзім суымен қайнатып, 1 ай бойы жарты литрін ішеді екен. Бұл тек көз ғана емес, сонымен қатар аллергияға да қарсы қолданылады. Балмен араласқан адыраспан тұқымымен түріктер варикозды да емдеуге болатын дәлелдеген.

3-сурет – адыраспаннан жасаған назарлық.

4-сурет – адыраспан

Профессор Ибрагим Сарачоглу да адыраспанның ерекшеліктерін сөз еткен. Ол екі кесе су қайнатылып, оған 3-4 қасық тұқым қосылады. Алынған буды деммен жұту арқылы аллергиялық ринит проблемалары бар адамдарға көмек көрсетуге болады. Бұл қайнатпамен көздің қышуы және мұрын тәрізді қиындықтарға қарсы таптырмас ем болуы мүмкін. Ол тозаң аллергиясы мен аллергиялық демікпеге қарсы қолданылуы мүмкін деген пайымдаулар жасаған.

Қазақтар сияқты түріктер де оны тіл-көзден сақтайды деп үйлеріне іліп қойған. Бірақ, олар адыраспанның шөбін емес, оның бүрін жіпке өткізіп соны ілген. Ол үйді дуадан, жаман заттардан, аурудан қорғайды деп сенген.

Сонымен, қорыта келгенде, емдік шөптерді пайдалану кезінде екі елде де біршама ұқсастықтар бар. Мысалы, адыраспанды әртүрлі мақсатта қолданғанымен, оларға деген наным-сенімдері ұқсас болып келеді. Яғни, екі елдің халқы да адыраспанмен аластау ғұрыпына сенеді. Ғұрыптың түпкі мәні кез келген ауру, пәле-жала, жамандық, зұлымдық атаулыны тудыратын жәдігөй немесе озбыр күштердің ықпалынан адам мен оған қызмет ететін игілігін, яғни төрт түлік, тұтыну бұйымдары, баспасын, адамның өмір сүрген ортасын және т.б. құтқару болып табылады (Әлімбаев т.б., 2013: 623).

Жоғарыда көрсетілген суреттегідей, қазақтар да түріктер де үйді қорғайды деген мақсатта

адыраспанды босағаларына іліп қояды екен. Адыраспанның көмегімен адам бойында кездесетін көптеген індеттерге шипа тапқан. Қазақтар мен түріктер оны адамзаттың ұзақ өмір сүруіне, денсаулығының мықты болуына ықпал етеді деп сенген.

Түрік өлкесін де, қазақ өлкесін де дәрілік өсімдіктердің алтын қоймасы десек қателеспейміз. Халық тұрмысында кеңінен қолданылған емдік өсімдіктер атаулары – халықтың өмір салтын, олардың ойларының тереңдігін, қиялын, әдет-ғұрыпын ұғынуға үлесін қосатын ұлттың қазынасы. Қазақтар мен түріктер арасында дәрілік өсімдіктердің атаулары әртүрлі болғанымен оларды қолдану мақсатында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Халқымыздың дәуірлік шипасынан бөлек әулиелік қасиеті мол саналған шөптердің бірі адыраспанды қазақтар әлі күнге дейін қадір-қасиетін ұғынып, кеңі-

нен қолданатын болса, түріктерде адыраспанды пайдалану ұмытылып бара жатқаны сезіледі. Себебі, қазіргі кезде олар оны тек әшекей ретінде үйлеріне іліп қойғаны болмаса, емдік шараларға, басқа да мақсатта қолданғанын көптеп кездестірмейміз.

Әрбір халықтың өсімдіктерді аялауға және қорғай білуге қатысты тарихи дәуірлерде қалыптасқан салт-дәстүрлері, даналық қағидалары бар. Түріктерде халық аузында кездесетін өсімдіктерге қатысты аңыз-әңгіме, әпсаналар көптеп кездеседі. Сондай аңыздар арқылы біз олардың өсімдіктерге атау бергендегі ерекшеліктерін аңғарамыз. Ал, қазақтарда ондай аңыздар жоқтың қасы немесе ұмытылып кеткен. Халық арасында өсімдіктер туралы ұмытылып кеткен аңыз-әңгімелерді, хикаяларды, олардың емдік қасиеті туралы мәліметтерді қайта жаңғырту үшін зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- Akalın Şevki. Büyük bitkiler kılavuzu. – Ankara, 1957.
 Baytop, Turhan. Türk bitki sözlüğü. Türk dil kurumu, 1997.
 Baytop, Turhan. Türk bitki sözlüğü. Türk dil kurumu, 1997.
 Döş, Emre, Türk Halk Edebiyatında Kenger, Yüksek Lisans Semineri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2011.
<https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/>
 Kartarı A, “Farklılıklarla yaşamak”. – Ankara, 2006.
 Kluckhohn F, Strodtbeck F.L., “Variation in Value Orientation”. – New York, 1961.
 Yavuz, Muhsine Helimoğlu, Diyarbakır Efsaneleri. – İstanbul, 2007.
 Анвари Х. Парсы түсіндірме сөздігі “Фәрханге сохан” 1 том, 1381.
 Арғынбаев Х. Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі. – Алматы: Қазақтың ауыл шаруашылық әдебиет баспасы, 1963.
 Кемал Б. Дауа, 2013.
 Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2013.
 Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2013.
 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. I том. – Алматы: DPS, 2011 – (иллюстрацияланған).
 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. I том. – Алматы: DPS, 2011 – (иллюстрацияланған).
 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. IV том. – Алматы: DPS, 2013 – (иллюстрацияланған).
 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988.
 Масури М., т.б. “Мәртебе – и Аташ”(Баррасие мазмуне еспанд дәршере фарси) №1 бахар 1396 189 - 212

References

- Akalın Shevki. Buyuk bitkiler kylavuzu, [Great plants guide] Ankara, 1957.
 Anvari Kh. Parsy tusindirme sozdigi “Furkhang sohan”, [Persian Explanatory Dictionary] 1 volume, 1381.
 Argynbaev X. Mal aurularyn emdeudegi qazakhtyn khalyktyq tazhibesi, [The Kazakh folk experience in the treatment of animal diseases] Almaty: Qazakhtyn auyI sharuashylyq adebiyet baspasy, 1963.
 Baytop, Turhan. Turk bitki sozlugu, [Turkish herbal dictionary] Türk dil kurumu, 1997.
 Baytop, Turhan. Turk bitki sozlugu, [Turkish herbal dictionary] Türk dil kurumu, 1997.
 Dosh, Emre, Turk Halk Edebiyatında Kenger, [Kenger in Turkish Folk Literature] Yüksek Lisans Semineri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2011.
<https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/>

Kartary A, “Farklyklarla yashamak”, [Living with differences] Ankara 2006.

Kemal B, Daa, [Medicine] 2013.

Kluckhohn F, Strodtbeck F.L., “Variation in Value Orientation”, [Variation in Value Orientation] New York 1961.

M.Masuri, e.g. “Murtebe - i Atash” (Barrasie Mazmune Ezpand Dərschere Farsi), [Murtebe - and Atash] №1 bahar 1396. – 189 - 212

Qaliev B. Qazak tilindegi osimdik ataulary, [Plant names in the Kazakh language] Almaty: Gylym, 1988.

Qazakh sozdigi. Qazakh tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi, [A large, original dictionary of the Kazakh language] Almaty: 2013.

Qazakh sozdigi. Qazakh tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi, [A large, original dictionary of the Kazakh language] Almaty: 2013.

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratsionalangan).

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratsionalangan).

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratsionalangan).

Yavuz, Muhsine Helimoglu, Diyarbakyr Efsaneleri, [Legends of Diyarbakir] İstanbul: 2007.